

Пушкіна О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля

Тодорошко Т. А.,
старший викладач кафедри права
Університету імені Альфреда Нобеля

ПОНЯТТЯ ТА ФОРМИ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї CONCEPT AND FORMS OF DOMESTIC VIOLENCE

У статті розглядаються основні умови, причини та фактори виникнення і поширення насильства в сім'ї.

Ключові слова: насильство в сім'ї, права людини, міжнародні стандарти прав людини.

В статье рассматриваются основные условия, причины и факторы возникновения и распространения насилия в семье.

Ключевые слова: насилие в семье, права человека, международные стандарты прав человека.

The article conditions, reasons and factors of occurrence and distributions of violence in the family are examined in the diploma paper.

Key words: domestic violence, human rights, international human rights standards.

У сучасному світі проблема насильства в сім'ї, потри всі досягнення цивілізації, зберігає свою актуальність.

Основу законодавства України із запобігання насильству в сім'ї становить Конституція України, а також Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15 листопада 2001 р. № 2789-III з останніми змінами від 23.12.2015 р.

Ст. 3 Конституції України проголосила людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю.

Згідно зі ст. 28 Основного Закону, кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Це положення Основного Закону конкретизується в Цивільному кодексі України, який зазначає, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 289 Цивільного кодексу України).

Відповідно до ст. 29 Конституції України, кожній людині гарантується право на свободу та особисту недоторканність.

Однак, попри наведені принципи та гарантії прав і свобод людини, далеко не завжди держава здатна ефективно їх забезпечувати. Так, в Україні існує ціла низка невіршених проблем у сфері реалізації принципу гендерної рівності. Одна з них це насильство в сім'ї.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» на момент його ухвалення був першим у країнах СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству. Він визначає правові й організаційні основи запобігання насильству в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його профілактики, а також коло осіб, на яких поширюється дія законодавства України щодо запобігання сімейному насильству [1, с. 15].

Так, у розділі I (ст. 1) цього Закону визначено основні терміни, що пояснюють загальні положення щодо наявних видів насильства, дається визначення «жертв насилля», «попередження насильства в сім'ї», пояснюється, коли варто вважати, що існує «реальна загроза вчинення насильства в сім'ї», вводиться поняття «захисний припис».

Варто також зазначити, що цей закон передбачає використання низки методів для попередження та захисту жертв насильства. Сюди належить видача захисних ордерів, створення спеціальних закладів для жертв домашнього насильства, центрів медичної та соціальної реабілітації, кризових та моніторингових центрів. Аналіз цього дослідження дає підстави говорити про те, що більшість спеціалістів (90%), які працюють у сфері захисту осіб від домашнього насилля, визнають та опираються на норми Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

На сьогодні ефективність впровадження норм Закону України «Про попередження насильства у сім'ї» активно критикується державними установами та громадськими організаціями. Так визначається, що діяльність органів виконавчої влади у сфері попередження насильства в сім'ї потребує суттєвого вдосконалення. Йдеться про необхідність посилення парламентського контролю за дотриманням законодавства у сфері попередження гендерного насильства, про потребу раннього виявлення сімей, в яких відбувається насильство або є реальна загроза його вчинення; про створення умов для активнішого залучення місцевої громади та підвищення рівня правової культури населення щодо проблем насильства в сім'ї.

Правозахисні організації («Міжнародна амністія», міжнародний гуманітарний центр «Розрада», правозахисна група «Права людини в Україні») також вважають, що закон не став ефективним засобом у боротьбі з домашнім насильством.

Практика застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» засвідчила, що він потребує істотного вдосконалення. Проте, законодавство України у сфері протидії насильству в сім'ї, незважаючи на всі спроби його вдосконалення, характеризується високим ступенем колізійності та потребує системного реформування [2].

З цією метою за підтримки Програми Розвитку ООН в Україні було розроблено проект закону «Про внесення змін до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та інших законодавчих актів», який містить нову редакцію Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» – Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [3].

Таким чином, 20 жовтня 2016 р. Уряд схвалив законопроект «Про запобігання та протидію домашньому насильству», прийняття якого дасть змогу усунути наявні законодавчі прогалини і неузгодженості та удосконалити механізм протидії насильству в українських сім'ях.

Але на сьогодні цей документ так и залишився законопроектом, бо Всеукраїнська асоціація органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України» вважає, що прийняття законопроекту призведе до додаткових витрат із місцевих бюджетів та пропонувала повернути його на доопрацювання.

Так, для комплексного вирішення питань протидії домашньому насильству та забезпечення належного надання допомоги постраждалим особам, розширюється коло органів та установ, на які покладається здійснення заходів щодо запобігання та протидії насильству.

До таких органів пропонується також віднести місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, установи та заклади системи освіти, заклади охорони здоров'я.

З метою запобігання домашньому насильству, Законом «Про запобігання та протидію домашньому насильству» пропонується запровадити комплекс заходів соціального спрямування, серед яких проведення інформаційної та просвітницької роботи для всіх верств населення з метою підвищення обізнаності з питань запобігання домашньому насильству та вивчення, проведення аналізу та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню домашнього насильства, а також його негативних наслідків.

Також, з огляду на європейський досвід, проектом запроваджуються заходи тимчасового обмеження прав особи, яка вчинила домашнє насильство, що можуть бути застосовані виключно за рішенням суду [4, с. 78].

Проблема насильства в сім'ї є актуальною для нашої держави. Як вірно вказує А.М. Ноур, проблема насильства в сім'ї над жінками і дітьми в нашому суспільстві є водночас і дуже старою, і новою. Старою, тому що вона існує стільки часу, скільки існує й людська сім'я. Новою, тому що нині еволюційна суспільна свідомість дає можливість усвідомити це явище як соціальне зло, як порушення прав певних членів суспільства [5].

Тривалий час проблема насильства в сім'ї вважалася прерогативою усталених звичаїв та традицій і залишалася поза сферою правового регулювання. Будь-яке втручання в сімейні стосунки з боку держави та суспільства вважалось грубим порушенням таємниці приватного життя й категорично не припускалося. Таке становище призвело до певного свавілля у сфері сімейних відносин та перетворення їх на сферу латентних правопорушень, які залишалися поза увагою компетентних органів державної влади.

Вперше на світовому рівні проблема сімейного насильства була висвітлена та актуалізована завдяки активним спільним діям міжнародного руху на захист прав жінок, оскільки саме жінки становили найбільш уразливу та незахищену групу, що страждала від насильницьких дій із боку членів своєї родини (батьків, чоловіків, братів тощо). Отже, на початковому етапі запобігання насильству в сім'ї увійшло в поле зору світової спільноти як складник подолання насильства щодо жінок загалом.

Насильство в сім'ї є всесвітньою проблемою, яка щоденно завдає шкоди найціннішим благам людини – честі та гідності, здоров'ю та життю. З насильством людина може зустрітися всюди: у приміщенні чи на вулиці, на роботі і під час відпочинку. Але найбільш прикро та несправедливо, що людина може зазнати насильства з боку своєї сім'ї, від рідних та найдорожчих для неї людей. Таке насильство завдає не лише фізичного болю, моральних страждань, але й підриває почуття безпеки, захищеності особи, тримає її у стані постійного нервового напруження, що може призвести до розладів психіки, депресій, нервових зривів чи розвитку психічного захворювання.

Світовою громадськістю насильство визнано однією з найбільш розповсюджених у світі форм порушення прав людини. Без подолання цього небезпечного явища неможливо створити умови для самореалізації людини, розвитку паритетної демократії, реалізації принципів рівних прав і можливостей кожного громадянина.

Як і для багатьох інших країн світу, ця проблема є досить гострою й для України. Загальновідомо, що в сім'ї закладаються основи буття людини, її духовні, моральні, світоглядні якості, а від психологічного здоров'я родини суттєво залежить моральний стан суспільства. Прояви насильства не лише руйнують гармонію і злагоду в родині та спричиняють сімейне неблагополуччя, а й виступають однією з передумов злочинності в суспільстві загалом. Насильницькі дії з боку членів власної родини завдають серйознішу психологічну та фізичну шкоду, ніж аналогічні діяння з боку сторонніх осіб. Вони порушують основний принцип життєдіяльності родини – безпечне та комфортне існування будь-якого її члена. Крім того, діти, які виростають в сім'ях, де чиниться насильство, у майбутньому можуть переносити цей негативний досвід у власне життя.

За сучасних умов в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, простежуються тенденції поширення насильницьких дій у сім'ї, на міжособистісному

рівні, у стосунках батьків та дітей, а також між чоловіком та жінкою [6].

Законодавство України у сфері протидії насильства в сім'ї містить юридичні визначення насильства в сім'ї та його форм.

Насильством у сім'ї, відповідно до ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (далі – Закон) визнаються будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.

Таким чином, можна виділити обов'язкові ознаки насильства в сім'ї:

- 1) особами, які страждають від сімейного насильства, можуть бути тільки члени сім'ї;
- 2) діяння кривдника має бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);
- 3) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;
- 4) вина кривдника має проявлятися у формі умислу, а не необережності.

Таке визначення загалом відповідає міжнародним стандартам запобігання та протидії насильству в сім'ї, однак має кілька суттєвих недоліків:

– по-перше, йдеться лише про «умисні дії», проте злочинна бездіяльність (наприклад, ненадання дитині чи безпорадному хворому члену сім'ї їжі, залишення їх без догляду тощо) також має кваліфікуватися як насильство в сім'ї;

– по-друге, у визначенні йдеться лише про членів сім'ї, але міжнародні стандарти вимагають поширення законодавства щодо протидії домашньому насильству і на колишнє подружжя, родичів, які не проживають спільно;

– по-третє, таке визначення передбачає як конститутивну ознаку настання негативних наслідків у вигляді порушення конституційних прав і свобод члена сім'ї – людини та громадянина – нанесення йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю. Водночас міжнародні стандарти вимагають визнавати насильством у сім'ї також поведінку, яка становить реальну загрозу його вчинення, та забезпечити ефективний механізм реагування вже на етапі загрози заподіяння шкоди потерпілій особі.

Законодавство України також оперує поняттям «реальна загроза вчинення насильства в сім'ї», під якою розуміється погроза вчинення одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї умисних дій, що становлять насильство в сім'ї, якщо є реальні підстави очікувати її виконання (ст. 1 Закону). Проте саме визначення насильства в сім'ї в цьому аспекті часто породжує проблеми в судовій практиці під час кваліфікації відповідних діянь як насильства в сім'ї та потребує вдосконалення.

Враховуючи ці зауваження на етапі радикального реформування національного законодавства щодо протидії насильству в сім'ї, у проекті Закону

«Про запобігання та протидію домашньому насильству» пропонується запровадити поняття «домашнє насильство» та закріпити його подальше визначення:

домашнє насильство – будь-які умисні протиправні діяння фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування, вчинені між особами, на яких поширюється законодавство про запобігання та протидію домашньому насильству (зокрема жорстоке поводження з дитиною в сім'ї), якщо ці діяння посягають на конституційні права і свободи особи, яка постраждала від насильства, завдають їй фізичної, моральної чи матеріальної шкоди чи створюють загрозу її заподіяння.

Законодавство України у сфері протидії насильству в сім'ї закріплює чотири форми такого насильства: фізичне, сексуальне, психологічне та економічне.

Цей перелік форм насильства в сім'ї відповідає положенням Конвенції Ради Європи про запобігання та боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнім насильством, яка була відкрита для підписання у 2011 р., тоді як Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» був ухвалений у 2001 р., тобто десятьма роками раніше. На той час міжнародні стандарти протидії домашньому насильству визначали лише три форми такого насильства – фізичне, сексуальне та психологічне.

Отже, можна стверджувати, що в цьому аспекті Україна навіть «випередила час», актуалізувавши зв'язок між насильством в сім'ї та економічною залежністю осіб, які стають його жертвами.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», *фізичне насильство в сім'ї* – це умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побиттів, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.

Фізичне насильство в сім'ї може полягати в умисному вчиненні одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї протиправних дій фізичного спрямування, зокрема побиттів, катування, мордування, примусове позбавлення волі, обмеження пересування тощо.

Згідно зі ст. 173-2 КУпАП, адміністративна відповідальність за вчинення фізичного насильства в сім'ї настає лише у разі «застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень». За вчинення інших протиправних дій фізичного характеру передбачена кримінальна відповідальність. Такі вимоги законодавства зумовлюють низку ускладнень для жертв насильства в сім'ї, оскільки суди часто виносять постанови, в яких зазначають про відсутність складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, керуючись тим, що жертві насильства в сім'ї було завдано фізичного болю.

Безперечно, законодавче визначення фізичного насильства в сім'ї, яке тягне за собою адміністративну відповідальність, вступає в конфлікт із вимогами щодо ефективного захисту осіб, які постраждали від насильства в сім'ї, та потребує перегляду.

Невигідне становище жертв сімейного насильства погіршується складністю процедури подання потерпілими скарг приватного звинувачення в межах кримінального судочинства у разі заподіяння легких тілесних ушкоджень, або вчинення побойів чи мордувань, в результаті чого особи, які зазнали таких форм фізичного насильства в сім'ї, не отримують належного юридичного захисту з боку держави, а протиправна поведінка кривдників залишається безкарною.

Наступною формою насильства виступає сексуальне насильство в сім'ї, під яким розуміють протиправне посягання одного члена сім'ї на статево недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї (ст. 1 Закону).

Сексуальне насильство як форма насильства в сім'ї не включено до складу ст. 173-2 КУпАП, оскільки тягне за собою кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, яка передбачена Кримінальним кодексом України.

Негативні наслідки такого підходу для жертви насильства в сім'ї полягають в тому, що державний механізм реагування на випадки сексуального насильства в сім'ї фактично починає працювати у разі вчинення кримінально караних злочинів сексуального характеру і залишається бездієвим на стадії вчинення більш м'яких форм сексуального насильства [7].

Відповідно до ст. 1 Закону, психологічне насильство в сім'ї – це насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Психологічне насильство може мати такі прояви: ігнорування почуттів особи; образа переконань, що мають цінність для особи, її віросповідання, національної, расової належності або походження; соціального статусу, приниження особи у формі брутальних виразів на її адресу, публічної образи, потурання почуття власної гідності; переслідування особи (частіше жінки чи дівчини) через уявлені особою протилежної статі сексуальні зв'язки; обмеження свободи дій та пересування особи; погрози спричинити фізичну чи економічну шкоду; погрози залишити сім'ю, побити чи вбити дружину, дітей; підбурювання до самогубства; примус до протизаконних дій; ізоляція від оточуючих; маніпуляція з використанням дітей; заперечення наявності проблеми насильства, перекладання відповідальності за неї на партнера; обмеження в самореалізації, навчанні, роботі; використання лайливих слів, криків, образливих жестів із метою приниження члена сім'ї та тримання його в атмосфері страху [7].

Психологічне насильство часто спричиняє депресії, нервові розлади, загострення хронічних захворювань, і, навіть, призводить до самогубства

Також можна дійти висновку, що саме психологічне насильство в сім'ї супроводжує всі інші види

насильства. Саме дії, що кваліфікуються як психологічне насильство в сім'ї, становлять більше 90% справ, в яких правопорушники притягаються до адміністративної відповідальності за ст. 173-2 КУпАП [7].

Врешті-решт, *економічне насильство в сім'ї* визначається як умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене Законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я (ст. 1 Закону).

Економічне насильство може проявлятися в різних формах: позбавлення матеріальних ресурсів для належного фізичного та психологічного добробуту, повна звітність за витрачені гроші, відбирання всіх зароблених грошей, заборона працювати члену сім'ї всупереч його бажанню і працездатності, примус члена сім'ї виконувати тяжку, непосильну роботу, відмова члена сім'ї працювати і робити рівнозначний внесок у добробут родини тощо [7].

Останнім часом одним із найбільш поширених проявів економічного насильства в Україні є вигнання з дому (квартири), що здебільшого застосовується до жінок та дітей.

На сьогодні виділяють такі чинники, що призводять до прояву насильства в сім'ї:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві, пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);
  - економічні (матеріальні нестатки, відсутність гідних умов життя поряд із відсутністю умов для працевлаштування, заробляння грошей, економічна залежність, безробіття);
  - психологічні (стереотипи поведінки);
  - відсутність культури поведінки (правової, моральної громадянської, естетичної, економічної, трудової);
  - соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
  - правові (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї як до власності через відсутність правової свідомості);
  - політичні (прихильність до гендерних стереотипів, недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності, увага до материнства і дитинства, а не сім'ї загалом, брак уваги до батьківства, чоловіків).
- Окрім цього, до насильства в сім'ї також можуть призвести певні соціальні та культурні умови, до яких належать:
- відсутність у соціальній свідомості чіткої оцінки фізичних покарань;
  - демонстрація насильства в засобах масової інформації;
  - відсутність ефективної превентивної політики держави;

– недостатнє розуміння суспільством насильства як соціальної проблеми;
– недосконалість законодавства.
Отже, в результаті аналізу чинного законодавства України та теоретичного осмислення ряду наукових

праць, можна дійти висновку щодо необхідності вдосконалення діяльності, націленої на попередження насильства в сім'ї, що включає розробку чіткого механізму контролю за дотриманням даного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аніщук Н. Специфіка розв'язання проблеми гендерного насильства у сім'ї за законодавством України та зарубіжних країн: компаративістський аналіз / Н. Аніщук // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 14–17.
2. Блага А. Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї / А. Блага // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. «Юрид. науки». – 2005. – № 2. – С. 161–165
3. Про попередження насильства в сім'ї та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.01.2004 р. № 38 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20040123_038.html.
4. Христова Г. Освітній курс «Розгляд судами справ, пов'язаних з насильством в сім'ї»: [методичний посібник] / Г. Христова. – К.: ТОВ «Компанія «ВАІТЕ», 2011 – 86 с.
5. Насильство в сім'ї: форми та шляхи подолання: матеріали II міжнарод. наук.-практ. конф., Одеса 8 жовтня 2010 р. у 2-х т.: Тези доповідей / Т. Клименко. – О.: Нац. ун-т «Одеська юрид. акад.», Міжнар. гуманіт. ун-т, Одес. нац. ун-т ім. І. Мечнікова, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Прикарпат. юрид. ін-т Львів. держ. ун-ту внутрішніх справ, 2010. – 392 с.
6. Запобігання насильству в сім'ї: Метод. посібн. для працівників міліції / Т. Проценко, О. Логвиненко, І. Багаденко та ін. – Київ: Тютюкин, 2011. – 16 с.
7. Дмитренко Т. Насильство над дітьми в сім'ї / Т. Дмитренко // Права людини. – 2008. – № 18 (490). – С. 2–6.